(इंग्रजीमध्ये टंकलिखित केलेल्या न्यायनिर्णयाचे मराठी भाषांतर.)

डॉ. राम कृष्ण भारद्वाज

विरुद्ध

दिल्ली राज्य आणि इतर.

[मुख्य न्यायमूर्ती पतंजली शास्त्री, न्यायमूर्ती मुखर्जी, न्यायमूर्ती एस. आर. दास, न्यायमूर्ती गुलाम हसन आणि न्यायमूर्ती भगवती.]

प्रतिबंधात्मक स्थानबद्धता कायदा, १९५२ कलम ३ - भारतीय संविधान, १९५०, अनुच्छेद २१, २२ (५) - पूर्ण पक्षीय हक्क पुरविण्याचा स्थानबद्ध केलेल्या व्यक्तीचा अधिकार - अस्पष्ट आधार - सोडण्याचा अधिकार - अनेक कारणांपैकी एकाची अस्पष्टता - त्याचा परिणाम.

अनुच्छेद २१ (५) अन्वये, ज्याचा या न्यायालयाच्या आधीच्या निर्णयाद्वारे अर्थ लावला गेला आहे, प्रतिबंधात्मक स्थानबद्धता कायद्यांतर्गत स्थानबद्ध केलेली व्यक्ती, त्याच्या स्थानबद्धतेचे कारण त्याला कळवण्याच्या अधिकाराशिवाय, त्याला स्थानबद्धता आदेशाविरूद्ध निवेदन करण्यास सक्षम करण्यासाठी परिस्थिती त्याला परवानगी देते तितकी पूर्ण आणि पुरेशी तपशील मिळवण्याचा अधिक अधिकार आहे आणि दुसऱ्या पत्रव्यवहारात व्यक्त केलेल्या तपशीलांची पर्याप्तता हा न्याय्य मुद्दा आहे, चाचणी म्हणजे ते स्थानबद्ध व्यक्तीला प्रतिनिधित्व करण्यास सक्षम करण्यासाठी पुरेसे आहेत की नाही, ज्याचा विचार केल्यावर त्याला दिलासा मिळू शकेल.

कारणे अस्पष्ट नसावीत ही घटनात्मक आवश्यकता अनुच्छेद २२ च्या खंड (६) अंतर्गत विशेषाधिकाराच्या दाव्याच्या अधीन राहून ताब्यात घेतलेल्या व्यक्तीशी निगडीत प्रत्येक कारणांच्या संदर्भात पूर्ण करणे आवश्यक आहे.

जिथे नमूद केलेल्या कारणांपैकी एक कारण असे होते की "तुम्ही बारा हिंदू रावच्या निर्वासित संघटनेचे अध्यक्ष म्हणून निर्वासितांमध्ये स्वयंसेवकांची नोंदणी करून चळवळ (प्रजा परिषद चळवळ) आयोजित करत आहात"

असे मानले गेले की हे कारण अस्पष्ट होते आणि जरी इतर कारणे अस्पष्ट नसली तरी स्थानबद्धता कायद्याने स्थापित केलेल्या प्रक्रियेनुसार नव्हती आणि म्हणूनच ती बेकायदेशीर होती.

हुकूम: प्रतिबंधात्मक अटकाव हे वैयक्तिक स्वातंत्र्यावरचे एक गंभीर आक्रमण आहे आणि सत्तेच्या अयोग्य वापराविरूद्ध राज्यघटनेने प्रदान केलेल्या अशा अल्प सुरक्षा उपायांवर न्यायालयाने ईर्ष्याने लक्ष ठेवले पाहिजे आणि त्यांची अंमलबजावणी केली पाहिजे.

मूळ अधिकारक्षेत्र: १९५३ ची याचिका क्र. ६७. भारतीय राज्यघटनेच्या अनुच्छेद ३२ अंतर्गत बंदी प्रत्यक्षीकरणची रिट साठी याचिका.

याचिकाकर्त्यांसाठी वेद व्यास (व्ही. एन. सेठी आणि त्यांच्यासोबत एस. के. कपूर),

उत्तरवादींसाठी भारताचे महाधिवक्ता एम. सी. सीतलवाड (जी. एन. जोशी, त्यांच्यासोबत).

१६ एप्रिल १९५३: न्यायालयाने त्यांचा न्यायनिर्णय पारित केला

मुख्य न्यायमूर्ती पतंजली शास्त्री - भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद ३२ अंतर्गत याचिकाकर्ता डॉ. रामकृष्ण भारद्वाज यांची सुटकेसाठी निर्देश देणारा बंदी प्रत्यक्षीकरणाच्या स्वरूपातील आदेश जारी करण्यासाठी ही याचिका आहे. डॉ. रामकृष्ण भारद्वाज हे दिल्ली येथील वैद्यकीय व्यवसायी आहेत आणि ते सध्या बेकायदेशीर ताब्यात आहेत असे म्हटले जाते.

याचिकाकर्त्याला दि. १० मार्च १९५३ रोजी दिल्ली जिल्हाधिकारी यांनी सुधारित प्रतिबंधात्मक स्थानबद्धता कायदा, कलम ३ अंतर्गत केलेल्या आदेशानुसार अटक करण्यात आली. दि. १५ मार्च १९५३ रोजी याचिकाकर्त्याला तुरुंगवास करण्याची कारणे कळविण्यात आली. त्या कळवणीच्या पहिल्या परिच्छेदात असे म्हटले आहे की, "जनसंघ, हिंदू महासभा आणि रामराज्य परिषद यांनी जम्मू-काश्मीरमधील प्रजा परिषद चळवळीला सहानुभूती देऊन कायद्याचे उल्लंघन करण्यासाठी, हिंसा आणि सार्वजनिक सुव्यवस्था राखण्यासाठी धोका निर्माण करणारे बेकायदेशीर आंदोलन सुरू केले आहे" हे खालील उप- परिच्छेदामध्ये दिलेल्या पुराव्यावरून सिद्ध होते. उप-परिच्छेद (अ) ते (ल) मध्ये उल्लेखित घटना दि. ४ मार्च ते १० मार्च १९५३, याचिकाकर्त्याला अटक करण्यात आलेल्या तारखेपर्यंत घडल्या असल्याचे सांगण्यात आले आहे, परंतु त्या याचिकाकर्त्याशी थेट संबधित नाहीत. त्यांमध्ये वरील तीन राजकीय संघटनांच्या कथित बेकायदेशीर कारवायांची तपशीलवार माहिती देण्यात आली आहे. उप- परिच्छेद (म) महत्त्वाचा आहे, कारण याचिकाकर्त्याचे वकील श्री. वेद व्यास यांच्या पहिल्या युक्तिवादाचा आधार यावर आहे. तो खालीलप्रमाणे नमूद: -

"(म) दि. ११ मार्च १९५३ च्या संध्याकाळी, पोलिसांनी जनसंघ आणि हिंदू महासभाची मिरवणूक उधळल्यानंतर भाजीमंडई मध्ये जनसंघ आणि हिंदू महासभा कार्यकर्त्यांनी किंवा त्यांच्या सांगण्यावरून जोरदार दगडफेक केली गेली त्यात पोलीस, पत्रकार आणि इतर गैरसरकारी अधिकारी यांच्यासह अनेक जण जखमी झाले. कु. मृदुला सरभाई यांच्यावर हल्ला झाला आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांपैकी एक श्री. दान दयाल यांना चाकूने वार केला."

उप- परिच्छेदात सांगितलेल्या घटना दि. ११ मार्च रोजी घडल्या आहेत असा आरोप आहे, जो याचिकाकर्त्याला अटक करून तुरुंगात ठेवल्यानंतरचा दिवस आहे. श्री. वेद व्यास यांनी असे सुचवले आहे की, जिल्हाधिकारी यांनी याचिकाकर्त्याची तुरुंगवास करण्याची कथित गरज लक्षात घेतली नाही, कारण जर त्यांनी तसे केले असते तर त्यांना दि. १० मार्च रोजी त्यांनी काय केले याच्या औचित्यपूर्ण कारण म्हणून दि. ११ मार्च रोजी काय झाले हे त्यांनी नक्कीच सांगितले नसते. त्यांनी असा युक्तिवाद केला की, याचिकाकर्त्याचा तुरुंगवास करण्यात आला असल्याचे म्हटले जाणारे कारणे बहुधा जिल्हाधिकारी यांच्या कार्यालयातील काही कारकून किंवा अधीनस्थ अधिकाऱ्यांनी तयार केले असतील आणि जिल्हाधिकाऱ्याने त्यावर यांत्रिकपणे सही केली असेल. महा अधिवक्ता यांनी स्पष्ट केले की, दि. ११ मार्चच्या घटनांचा संदर्भ याचिकाकर्त्याला अटक आणि तुरुंगवास करण्याच्या कारण म्हणून नव्हे, तर केवळ जनसंघ आणि इतर राजकीय संस्थांनी आयोजित केलेल्या आंदोलनाच्या बेकायदेशीर कारवायांचे पुरावे म्हणून देण्यात आले आहे, ज्याचा याचिकाकर्ता एक सक्रिय सदस्य होता. हे स्पष्टीकरण फारसे पटणारे नाही आणि आम्हाला या चुकीच्या कालक्रम नमूद केला ही

निष्काळजीच आहे म्हणून समजणे भाग आहे. व्यक्तीच्या स्वातंत्र्याशी संबंधित बाबींवर योग्य काळजी आणि लक्ष देण्यात आले पाहिजे असे या न्यायालयाने वारंवार सांगितले असताना, अशा बाबी बेकाळजी आणि आकस्मिकपणे हाताळले जात असल्याचे दिसून येणे ही दुर्दैवी बाब आहे. तथापि, जिल्हाधिकारी यांनी आमच्यासमोर दाखल केलेल्या प्रतिज्ञापत्रातील विधाने लक्षात घेता की, त्यांनी जबाबदार गुप्तचर अधिकाऱ्यांनी त्यांच्यासमोर ठेवलेले अहवाल आणि सामग्री काळजीपूर्वक वाचले आणि विचारात घेतले आणि याचिकाकर्ता जनसंघने सुरू केलेल्या आंदोलन आणि चळवळीला मदत करत आहे याबद्दल ते पूर्णपणे समाधानी होते, जिल्हाधिकारी यांनी याचिकाकर्त्यासाठी सुचवल्याप्रमाणे तुरुंगवास करण्याचा आदेश करण्यापूर्वी संबंधित गोष्टींवर लक्ष दिले नाही असे ठरवण्यास आम्ही तयार नाही.

श्री. वेद व्यास यांनी उपस्थित केलेली दुसरा युक्तिवाद अधिक मजबूत आहे. आधी सांगितल्याप्रमाणे, कारणांच्या विधानाच्या पहिल्या परिच्छेदात, तीन राजकीय संस्थांच्या बेकायदेशीर कारवायांचा तपशील देत असताना, याचिकाकर्त्याशी त्यापैकी कोणत्याही प्रकारे थेट संबधित नाही. दुसरा परिच्छेद दाखवतो की, याचिकाकर्ता त्या उपक्रमाशी कसा संबंधित होता. तो "खालील तथ्ये दर्शवतात की, आपण वरील उल्लेखित आंदोलनात वैयक्तिकरित्या मदत करत आहात आणि सक्रियपणे भाग घेत आहात ज्यामुळे हिंसा आणि सार्वजनिक सुव्यवस्था राखण्यासाठी धोका निर्माण झाला आहे" असे म्हणत सुरुवात होतो. त्यानंतर जानेवारी आणि फेब्रुवारी १९५३ मध्ये जनसंघच्या कार्यकारिणीच्या खासगी बैठकींचा संदर्भ देणारे चार उप-परिच्छेद (अ) ते (ड) येतात, ज्यात हे आरोप आहेत की, आंदोलन सुरू करणे

आणि तीव्र करण्याचा निर्णय घेण्यात आला आणि याचिकाकर्त्यांनी भडकाऊ भाषणे केली. या युक्तिवादाचा आधार असलेला उप-परिच्छेद (इ) असा आहे:

> "(इ) आपण बारा हिंदू राव शरणार्थी संघटनेचे अध्यक्ष म्हणून शरणार्थींमध्ये स्वयंसेवकांची नोंदणी करून चळवळीचे आयोजन करीत आहात",

श्री. वेद व्यास यांनी असा युक्तिवाद केला आहे की, हा मुद्दा अत्यंत अस्पष्ट आहे आणि याचिकाकर्त्याला तुरुंगवास करण्याच्या आदेशाविरुद्ध योग्य प्रतिनिधित्व करण्यास सक्षम करण्यासाठी कोणतेही तपशील देत नाही आणि त्यामुळे अनुच्छेद २२ (५) मध्ये प्रदान केलेली घटनात्मक संरक्षणाच्या तरतुदीचा भंग होतो. माननीय वकील यांनी आत्माराम वैद्य प्रकरणातील निर्णयावर भर दिला आहे, ज्यामध्ये या न्यायालयाने बहुमताने असे ठरवले की, तुरुंगात ठेवलेल्या व्यक्तीला, त्याच्या तुरुंगवास करण्याची कारणे कळवण्याच्या अधिकारव्यतिरिक्त, त्याला अधिक “पूर्ण आणि पुरेसे तपशील मिळण्याची परवानगी देते त्याप्रमाणे” पुरवण्याचा अधिकार आहे जेणेकरून तो तुरुंगवास करण्याच्या आदेशाविरुद्ध प्रतिनिधित्व करू शकेल. असेही ठरवण्यात आले की, "दुसरी कळवणी" मध्ये दिलेल्या तपशीलांची पुरेसेपणा ही एक न्यायिक बाब आहे, याची चाचणी म्हणजे ती तुरुंगात ठेवलेल्या व्यक्ती असे प्रतिनिधित्व करण्यास सक्षम करण्यासाठी पुरेसे आहे का जे “विचारात घेतल्यानंतर, तुरुंगात ठेवलेल्या व्यक्तीला दिलासा मिळू शकते”. अनुच्छेद २२ (५) च्या या व्याख्यानुसार विचारासाठी दोन प्रश्न उपस्थित होतात: पहिला, उप-परिच्छेद (इ) मध्ये उल्लेखित मुद्दा इतका अस्पष्ट आहे का की याचिकाकर्त्याला योग्य अधिकाऱ्यांकडे योग्य

प्रतिनिधित्व, जर अशक्य नसेल तर, करणे कठीण आहे, आणि दुसरा, जर तो अस्पष्ट असेल, तर अस्पष्ट मुद्दा इतर मुद्द्यांसह, जे स्पष्ट आणि निश्चित आहेत, यामुळे अनुच्छेद २२ (५) मध्ये प्रदान केलेली घटनात्मक संरक्षणाच्या तरतुदीचा भंग होईल का.

पहिल्या प्रश्नावर, महाअभिवक्ता यांनी असा युक्तिवाद केला की, सर्व कारणे एकत्र वाचली पाहिजेत आणि अशा प्रकारे वाचल्यास, उप-परिच्छेद (इ) मध्ये उल्लेखित मुद्दा हा समजण्यासारखा आहे की, याचिकाकर्ता बारा हिंदू राव म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या भागात दि. ४ ते १० मार्च या काळात स्वयंसेवकांची नोंदणी करून चळवळीचे आयोजन करत होता. ही व्याख्या विश्वसनीय आहे, परंतु याचिकाकर्ता, जो कायद्याच्या व्याख्येमध्ये अनुभवी नसलेला एक सामान्य माणूस आहे, त्याला महाअभिवक्ता यांनी स्पष्ट केलेल्या अर्थाने मुद्दा समजून घेण्याची अपेक्षा करताच येत नाही, त्याला कायदेशीर मदत न देता, ती त्याला नाकारण्यात आली आहे. निःसंशय, तुरुंगात ठेवणाऱ्या अधिकाऱ्याने त्याने तुरुंगात ठेवलेल्या व्यक्तीला कारणांची व्याख्या करण्यासाठी त्याच्या स्वतःच्या संसाधनांवर सोडून न देता त्याचा अर्थ अचूक स्पष्ट केला पाहिजे. म्हणून, आम्हाला असे म्हणावे लागेल की, परिच्छेद २ च्या उप-परिच्छेद (इ) मध्ये उल्लेखित मुद्दा वर स्पष्ट केल्याप्रमाणे अस्पष्ट आहे.

दुसऱ्या प्रश्नावर, या न्यायालयाने काही प्रकरणांमध्ये असे मानले असले तरीही, कोणत्याही युक्तिवादाच्या अनुपस्थितीत, एक किंवा दोन अस्पष्ट मुद्दे तुरुंगवासाला समर्थन देण्यासाठी पुरेसे स्पष्ट आणि निश्चित मुद्दे असल्यास तुरुंगवासची वैधता ठरवू करू शकत नाहीत, या न्यायालयाचा यावर काही विचारपुर्वक निर्णय नाही. आता श्री. वेद व्यास असा

युक्तिवाद करतात की, जरी याचिकाकर्ता बाकीच्या मुद्यांवर सुटू शकत असला तरी उप-परिच्छेद (इ) मध्ये उल्लेखित मुद्द्यावर तो खंडन करू शकणारे तपशील नसल्यामुळे सल्लागार मंडळाला त्याचे प्रतिनिधित्व पटवून देण्यात अपयशी ठरू शकत होता आणि त्यामुळे सल्लागार मंडळ त्याच्या तुरुंगवासाला चालू ठेवण्यासाठी आग्रह धरला. हा युक्तिवाद अयुक्तित नाही, कारण सुचविलेली शक्यता पूर्णपणे नाकारता येत नाही. महाअभिवक्ता यांनी प्रतिबंधात्मक स्थानबद्धता कायद्याच्या कलम १० मध्ये नुकत्याच झालेल्या दुरुस्तीवर लक्ष वेधवले, ज्यामुळे याचिकाकर्त्याला तो इच्छित असल्यास सल्लागार मंडळापुढे वैयक्तिकरित्या ऐकले जाण्याचा अधिकार असेल आणि, असे म्हटले गेले की, त्याला बोर्डाद्वारे आवश्यक तपशील मिळण्याची संधी मिळेल, जो जर बोर्डाने असे विचारले तर सरकारला योग्य तपशील पुरवण्याचे आवाहन करू शकतो अश्या परिस्थितीमध्ये अशी मागणी योग्य आणि वाजवी ठरेल. याचिकाकर्त्याला पुरेसे तपशील आधीच पुरवले असल्यामुळे त्याला कोणतेही कष्ट किंवा नुकसान होणार नाही. तथापि, प्रश्न हा आहे की याचिकाकर्त्याचे प्रतिनिधित्व करून त्याची सुटका मिळवण्याच्या बाबतीत त्याला प्रत्यक्षात नुकसान होईल की नाही, तर त्याची घटनात्मक संरक्षण भंग झाले आहे की नाही. प्रतिबंधात्मक स्थानबद्धता ही वैयक्तिक स्वातंत्र्याची गंभीर आक्रमण आहे आणि अधिकारांचा गैरवापर होण्यापासून संरक्षण करण्यासाठी घटनेने प्रदान केलेल्या अशी अत्यल्प अधिकारांवर न्यायालयाने काळजीपूर्वक नजर ठेवली पाहिजे आणि त्याची अंमलबजावणी केली पाहिजे. या प्रकरणात, याचिकाकर्त्याला अनुच्छेद २२ (५) अंतर्गत बहुमताने या न्यायालयाने त्याच्या तुरुंगवास करण्याची कारणे "त्याला प्रतिनिधित्व करण्यास सक्षम करण्यासाठी पुरेशी आहेत जे विचारात घेतल्यास त्याला दिलासा देऊ शकते." देणे

गरजेचे आहे. आमचे असे मत आहे की, अनुच्छेद २२ च्या खंड (६) अंतर्गत विशेषाधिकारांच्या दाव्याच्या अधीन राहून, तुरुंगात ठेवलेल्या व्यक्तीला कळविलेल्या प्रत्येक कारणाबाबत ही घटनात्मक आवश्यकता पूर्ण केली पाहिजे. कारणांच्या विधानाच्या परिच्छेद २ च्या उप-परिच्छेद (इ) मध्ये उल्लेखित मुद्द्यावर हे केले नसल्यामुळे याचिकाकर्त्याचा तुरुंगवास अनुच्छेद २१ च्या अर्थात कायद्याने स्थापित प्रक्रियेनुसार आहे असे म्हणता येणार नाही. म्हणूनच याचिकाकर्त्याला सोडण्याचा अधिकार आहे आणि आम्ही त्यानुसार त्याला तात्काळ सोडून देण्याचे आदेश देतो.

याचिका मान्य.

याचिकाकर्त्याचा प्रतिनिधीःगणपत राय

उत्तरवादीसाठी प्रतिनिधीः जी. एच. राजाध्यक्ष.

अस्वीकरण

या न्यायनिर्णयाच्या मराठी भाषेतील या अनुवादाचा वापर हा पक्षकारास त्याच्या/ तिच्या मातृभाषेमध्ये त्याचा अर्थ समजून घेण्यापुरताच मर्यादित राहील आणि त्याचा इतर कोणत्याही कारणाकरता वापर करता येणार नाही तसेच इंग्रजी भाषेतील न्यायनिर्णय हाच सर्व व्यावहारिक आणि कार्यालयीन वापराकरिता विश्वसनीय असेल आणि तोच त्यातील आदेशाच्या निष्पादन आणि अंमलबजावणी करता वैध मानला जाईल.

x-x-x-x